

Naim BERISHA

ÇËSHTJE FJALËFORMIMI NË TË FOLMEN E GJAKOVËS

Fjalëformimi është anë e veçantë dhe shumë e rëndësishme e gjuhës, përmes së cilës del në pah aftësia dhe mundësia pasuruese e saj. Të folmet dialektore janë pasuri e pamatshme si me njësi leksikore, ashtu edhe me tipa e mjete fjalëformuese të shumta, të cilat në vazhdimësi kanë zgjuar interesimin e studiuesve.

E folmja dialektore në radhë të parë është në shërbim të folësve të një treve të caktuar gjuhësore. Si e tillë, edhe pse duket e izoluar nga të folmet e tjera, nuk është statike dhe krejtësisht e konservuar, por zhvillohet e pasurohet brendapërbrenda dialektit me mjete dhe tipa të ndryshëm të fjalëformimit¹. Njëherësh kjo lëndë shpalos një sinonimi të larmishme me fjalë të figurshme, me ngjyresa emocionale, me fjalëkrijime të zhdërvjellëta e shumëkuptimëshe, si: *skurrjel*, *pip* për *curril*; *gojshoshë*, *goçakallë* për *llafazan*; *kobndjellës* për *ndjellakeq*; *syhapët*, *syunët*, *syshqyer*, *sykuçedër*, *sypangirë* për *i babëzitur*, *i pangopur*; *lakmues i madh*² etj.

Në punimet e kësaj natyre me interes për t'u studiuar është procesi i emërtimit dhe motivimi, që shpesh janë mbështetur në lëvizje kuptimore dhe në figurshmëri gjuhësore. Në bazë të traditës gjuhësore që është përcjellë ndër breza, por edhe mbi nevojat që ka shpërfaqur koha, janë formuar radhë fjalësh duke u bazuar në

¹ M. Halimi, *Kërkime dialektologjike*, Prishtinë, 1985, f. 178.

² A. Sula, *Visare gjuhësore-kulturore nga Malësia e Gjakovës*, Tiranë, 2000, f. 51.

tregues të jashtëm e të brendshëm të realies, si: *forma, koha, ngjyra, përbërja, vendi, vetitë fizike, konfiguracioni* etj.

Procesi i emërimit të fjalëve, qofshin emërtime për sendet a objektet, qofshin emërtime të proceseve të punës që lidhen me grupe të caktuara tematike, është bërë në rrugë të ndryshme të cilat janë karakteristike dhe të njohura në formimet gjuhësore popullore. Përveç formave dhe modeleve të mbarë shqipes, si dhe huazimeve nga gjuhët e tjera, njësitë dialektore janë motivuar nga elemente të ndryshme, të cilat kanë shërbyer si bazë e krijimit të fjalëve dhe gjedheve të tyre.

P.sh., nëse e marrim në shqyrtim leksikun që lidhet me bujqësinë, vërejmë se emërtimi i tokave është motivuar dhe është bërë sipas modeleve fjalëformuese, nëse mund të themi popullore, duke u mbështetur në shumë veçori, si: *përbërja e tokës, konfiguracioni, ngjyra, lagështia, thatësia* etj., si: *gurinë, gurishtë, guranej, guriçe, gurake; lugajë, lugishtë, lugore, lugnajë, lugshtajë; gropishtë, groupshtajë, gropore, mellishtë, mellore, mellnajë* etj.

Përgjithësisht, krijimi i emërtimeve popullore ka ndjekur rrugë të ngjashme formimi edhe për fushat e tjera leksikore. Mbi bazën e vetive që ka, është formuar emërtimi për një lloj bari, *lidhc* – bar që lidhet fort për bime, është i dëmshëm për të mbjellat. Pastaj, përbërja lëndore dhe shija apo cilësia e jashtme a e brendshme, gjithashtu janë marrë për bazë në krijimin e disa emërtimeve për mollët, si: *tharbçe, longçe/ longshe; sherbete* etj.

Edhe për emërtimin e shpendëve shtëpiakë janë marrë për bazë elemente të ngjashme si në grupet e tjera tematike. Të motivuara nga tregues të jashtëm, siç është pamja fizike, kemi: *çafcullak* – gjel me qafën cullak, pa pupla; *çafcullake* – pulë me qafën cullak, pa pupla; *kaçurotë* – pulë me pupla të ngritura në kokë, me kaçurotë etj.

Nëngrupi i emërtimeve për kafshët del të jetë mjaft i pasur, si p.sh.:

bullicë/a – emër lope apo deleje me trup të madh, emërtim i formuar mbi bazën e krahasimit me buallicën.

jeleke – dele që i ka këmbët e qafën të përvjela e pa lesh.

kryeçupllake – dele pa lesh në fytyrë.

mangushë – lopë që i mungon një sisë, lopë me tri sisa etj.

Pasuria leksikore e kësaj të folmeje, por edhe e të folmeve të tjera, mund të trajtohet sipas shumë grupeve e nëngrupeve, nocionore e kuptimore, që lidhen me fusha të ndryshme. Krijimi i këtyre emërtimeve sipas një baze motivuese të caktuar, lëvizjeve kuptimore etj., njëkohësisht është bërë sipas modeleve fjalëformuese që dalin edhe në të folmet e tjera verilindore të gegërishtes.

Në këtë trajtesë jemi përpjekur të dëshmojmë për pasurinë e gjuhës së folur nga njëra anë, dhe për mjetet dhe mundësitë që ofron ajo për pasurimin e gjuhës së njësuar kombëtarë, nga ana tjetër. Duke e pasur parasysh gjerësinë e tematikës, jemi ndalur te formimi i fjalëve me anë të parashtesimit.

Duhet të theksojmë se numri më i madh i fjalëve të formuara me parashtesim ka shtrirje të gjerë përdorimi jo vetëm në të folmen e Gjakovës, por në mjaft raste edhe në mbarë shqipen. Prandaj, duke u mbështetur në dendurinë e përdorimit, i kemi përzgjedhur disa parashtesa dhe i kemi trajtuar ato fjalë për të cilat mendojmë se janë më të veçanta dhe karakteristike për këtë të folme, që i përfaqësojnë modelët fjalëformuese të parashtesimit dialektor të këtyre trevave.

Parashtesat e përzgjedhura janë: *kaça-* / *kaca-*, *kala-* / *kali-*, *ner-*, *ster-*, *pa-*, *per-* *sh-*, *-xh*, *-zh*, *ç-* etj.

Parashtesat *kaça-* / *kaca-* Fjalët e formuara me këto parashtesa shpesh dalin në dy variante, me *kaca-* dhe *kaça-*. Kjo mund të arsyetohet me faktin se të folmet verilindore që shtrihen në Kosovë nuk dallojnë shumë nga aspekti fjalëformues dhe variantet e tilla janë normale. Numri i fjalëve të formuara me këto parashtesa nuk është i madh, ato dalin me kuptim të theksuar a intensiv, si: *kacavar*, *kacavjerr*, *kaçarde*, *kacadre*, *kacer*, *kacufil* etj. Parashtesa *kaça-* dëgjohet tek emrat: *kaçarrem* (rrem), *kacadrê* (drê), *kaçapordhi:c* (pordhacë) etj.³.

Modeli fjalëformues i këtyre fjalëve është *kaca-* + tF – F (*kacavar*), ose *kaça-* + tE – E (*kaçadrê*)

³ B. Mehmetaj, *vep. cit.*, f. 131.

Parashtesa *kara*- Me këtë parashtesë, e cila është me burim prej turqishtes dhe ka kuptimin e të ziut - ngjyrës së zezë, janë formuar mjaft fjalë në atë gjuhë dhe disa prej tyre kanë hyrë edhe në shqipen, me kuptimin e së zezës ose me një kuptim pezhorativ e intensiv⁴. Nuk është shumë produktive në të folmet tona, e hasim në një numër të kufizuar fjalësh, kryesisht në huazime nga turqishtja, si: *karaboj*, *karakush*, *karadyzen*, *karaborç* (borxh i vjetër që i ka dalë afati i pagesës)⁵ etj., i hasim edhe fjalët: *karathi*, *karabudall* etj.

Te mbiemrat pezhorativ *karathi*, *karabudall*, kuptimi figurativ është i një shkalle të lartë të intensitetit negativ. Vetë morfemat rrënjore të tyre kanë kuptim dhe intensitet negativ, ndërsa parashtesa *kara*- e rrit këtë intensitet pothuajse në shkallën më të lartë.

Kjo parashtesë përdoret si sindajshtesë, edhe pse *kara* në gjuhën burimore përfaqëson një fjalë të mëvetësishme, por në të folmet tona formimet e tilla asnjëherë nuk gjallojnë si kompozita, prandaj kemi sindajshtesë parashtesore. Modeli fjalëformues që ndërtohet me këtë parashtesë është: *kara*- + tE – M (*karathi*).

Parashtesa *kala*- / *kali*- Shikuar nga ana sasiore e përdorimit të tyre, këto parashtesa nuk janë shumë prodhimtare, por fjalët e formuar me to kanë përdorim të shpeshtë. Me këto parashtesa janë formuar emrat *kalavesh*, *kaladredhan*, *kalabosh-i*; foljet *ô kaladredh*, *ô kalavesh*; e gjejmë edhe ndonjë ndajfolje, si: *kalakryq*, *kalapiç*, *kalaçafë*⁶ etj. Në disa raste këto parashtesa dalin si variante të njëra-tjetrës, si: *kalibosh* – *kalabosh*, pastaj *kalistrof* etj. Modelet fjalëformuese me këto parashtesa janë: *kala* + tM – M; *kala* + tN – N.

Parashtesa *nër*- Sipas Xhuvanit dhe Çabejt, kjo parashtesë në thelb ka vlerën e parafjalës *ndër*, *nër* dhe u ngjitet emrave, mbiemrave, foljeve, ndajfoljeve, parafjalëve dhe lidhëzave. Në të folmen e Gjakovës me këtë parashtesë janë formuar kryesisht emra, mbiemra, folje e ndajfolje. Emra të formuar me këtë parashtesë: *nermjedz-a*, rrip toke në mes të të mbjellave në arë, por

⁴ A. Xhuvani, E. Çabej, *vep. cit.* f. 159.

⁵ B. Mehmetaj, *po aty*, f. 131.

⁶ A. Xhuvani, E. Çabej, *vep. cit.* f. 158.

edhe ndërmjetëz e radhëve të misrit, e *lehve* (radhëve) të qepëve etj.; *nerbarkz* - a, shoka që i vihet kalit nën bark; *nervád*, - a, tokat të cilat kanë ujitje etj. Sipas Bajram Mehmetajt, ndajfolje e parafjalë të formuara me këtë parashtesë për të folmen e Deçanit janë: *nermjet*, *nerveti*, *nervor*, *nerdyzash*, *nershê* etj. Ner + tE – E (nervád-a).

Parashtesa pa- Me këtë parashtesë formohen emra, mbiemra e ndajfolje. Parashtesa *pa-* u jep fjalëve kuptim të ri mohues e antonimik. Me këtë parashtesë formohen një numër mbiemrash të nyjshëm, si: *i pameçem*, nga mbiemri *i meçem*: *Na ka qellu ky nip i padashun po shka me ba*.

Edhe te emrat e formuar me këtë parashtesë, kryesisht ruhet kategoria leksiko-gramatikore e fjalës bazë, si: *pavádê*, - toka e cila nuk ujitet, vjen nga emri bazë *vadê*: *Tokat tona kan qellue paváda, e po duhet me ble sán; paburrni* - me parashtesën *-pa* nga emri *burrni* etj.

Për emrat e tipit *paburrni* Bajram Mehmetaj konstaton se janë të formuar nën ndikimin e shqipes letrare, por, ai shton se te këta emra abstraktë, së pari është kryer formimi prapashtesor e më tej ai prapashtesor.⁷ Duhet të theksojmë se në të folmet e Rrafshit të Dukagjinit, ku bën pjesë edhe e folmja e Gjakovës, ndeshen jo pak fjalë që dalin me një të përparme, me parashtesë dhe me një temë fjalëformuese emër. Ky është një formim i përzier, në të cilin nyja ka funksion te njëfjalëzimi i sintagmave emërore me kuptim mohor, si: *i parahmet*, *i pasoj*, *i pabes*, *i paftyr* etj.

Me anën e kësaj parashtese, nga mbiemra të nyjshëm krijohen po mbiemra të nyjshëm me kuptim mohor, sidomos nga mbiemra prejpjesorë, por jo vetëm nga ky grup, si: *i padashun* nga *i dashun*, dhe kështu: *i pangjitun* / *i ngjitun*, *i padalun* / *i dalun*, *i pagdhenun* / *i gdhenun*, *i pakâjshem* / *i kâjshem*, *i parazishem* / *i razishem* etj.

Formohen edhe emrat prejfoljorë asnjanes: *t pahôjnit*, *t papi:mit*, *t pavadat* (toka që nuk ujiten), *t paêmnat*, si edhe emrat femërorë: *e pabômja*, *e pagamja* “e pagjasa”⁸. Ndajfoljet e formuara me këtë parashtesë nuk janë të pakta, disa nga to janë:

⁷ B. Mehmetaj, *vep. cit.*

⁸ *Po aty*, f. 133.

paburnisht, pahesap, parazisht etj. *Nuk ka ba mir' Hakia qe e ka gjujt Kolen me e vra, se ka pas rob me veti, bile ma paburnisht nuk ka pas se qysh. Ai e bleu token e Ismetit, po i ka dal telashe se e ka ble parazisht me vllazen t'vet.*

Numri i fjalëve të formuara me këtë parashtesë, qofshin emra, mbiemra apo ndajfolje është më i madh, këtu më poshtë po japim edhe disa prej tyre: *pavad', paburni, i palam, i paveshun, i parahmetshem, i parahatum, paburnisht, paexhel, pahesap, paiman, pakajshëm, pakyvetshem, parazisht* etj.

Duke u mbështetur në formimin e fjalëve sipas kategorisë leksiko-gramatikore, modelet e fjalëformimit dalin kështu: te mbiemrat i + pa + tM – M (i pameçem), nga tema fjalëformuese i meçem; te emrat pa + tE – E (pavadë); te ndajfoljet pa + tN – N (paburnisht) etj.

Parashtesa për- (*për-*) Është konsideruar si parashtesa më prodhimtare e shqipes, edhe në të folmet tona kjo parashtesë na del mjaft prodhimtare. Me këtë parashtesë janë formuar emra, mbiemra e folje, si: *i përбетum, i përvujtun, përgoju, i përgojum, përdredh, i përdredhun* etj.: *Mos e le pa e kry punen se edhe ashtu i përgojum ki me met.*

Formimi i emrave me këtë parashtesë është më i rrallë. Edhe kur haset si p.sh. te fjala *perkrýs* – pjesa e sipërme e diçkaje, nuk ka përdorim të shpeshtë dhe duhet të jetë ndikim i të folmeve përreth.

Mbiemrat e formuar me këtë parashtesë janë formuar kryesisht nga disa pjesore: *i përбетum, i përллоçun, i përgjumshem, i perdalun, i perfolun, i perçyrrun, i përvujtun*⁹, *i përvjelun* etj. Modeli fjalëformues te mbiemrat e formuar me këtë parashtesë është: i + per + tP – M (i perбетum).

Formimi i foljeve me këtë parashtesë në shumë raste del me kuptim të përforcuar, intensiv, si: *përgjegjina, përdredhi* etj. Studiuese Gj. Shkurtaj për të folmen e Rranxave të Mbishkodrës¹⁰ shprehet se parashtesa *për-* gjithashtu u paravihet foljeve, duke ua

⁹ Te mbiemri *i përvujtun*, parashtesa *per-* përdoret për përforcim kuptimi.

¹⁰ Gj. Shkurtaj, *E folmja e Rranxave të Mbishkodrës*, në: “Dialektologjia shqiptare IV”, Tiranë, 1982, f. 227.

ndërruar krejt kuptimin e parë: **përvë**: shtroj, vesh disa herë një rrobë, **përvjel**: përvesh mëngët; qeth delet vetëm në pjesën e barkut, **përlaj**: gëlltit, rrëmbej, zhduk, të formuara përkatësisht nga foljet *vë, vjel, laj*.

Parashtesa *per-* haset edhe në disa ndajfolje e parafjalë, si: *perskaj, persipri, peronesh, permidis, përball, perfuni, pernat, parvjet* etj¹¹.

Formime të tilla bëhen sipas modelit: për + tF – F (përdredh).

Parashtesa *ster-* Kjo parashtesë nuk ka përdorim të shpeshtë, e gjejmë te disa fjalë të cilat nga kuptimi tregojnë diçka të zmadhuar, të ndryshuar, si: *stërnip, stërme:s(stermbesë), stërkopiletj.*; foljet *stërkeç, stërpi:k* (në disa raste haset edhe *stërpilag*), *stërçi:t* etj. Kjo parashtesë u ngjitet emrave e foljeve, me funksione të ndryshme, ose sot pa ndonjë funksion të caktuar¹². Parashtesa *ster-* shërben për shprehjen e kuptimit të rritjes, si përforsim i kuptimit. Sipas G. Mayerit e Waigandit kjo prapashtesë do të ketë rrjedhur nga latinishtja *-extra* a italishtja *stra* (stërnip).¹³ Modeli fjalëformues i saj është: *ster + tE – E* (stëmip). Këtë parashtesë e hasim të përdorur të përdorur bashkë me temën fjalëformuese: *nipa e stërnipa, mesa e stermesa, kopil e stërkopil, munu: e stermunu* etj¹⁴. *Eh more djal sa kopili e stërkopili ka kalue ksqaje e nuk ka mujt me na mashtru, e ti po munohesh!*

Parashtesat *sh-* / *zh-*, *ç-* / *xh-* Një shtrirje të konsiderueshme kanë edhe parashtesat *sh-* / *zh-* / *ç-* / *xh-*. Këtu, siç dihet për arsye të kushtëzimeve fonetike ato dalin si variante të njëra-tjetrës dhe i jep fjalës kuptim të kundërt. Ato alternojnë njëra-tjetrën në përputhje me tingullin të cilit i paravendosen. Dukurinë e zëvendësimit (alternimit) të njëra-tjetrës e konstatojnë edhe Xhuvani e Çabej¹⁵, duke e shoqëruar konstatimin me shembujt: *shfaq – çfaq, shkarkoj – çkarkoj* etj. Këto dy parashtesa u japin foljeve kuptim antonimik. Kjo vërehet edhe në shumicën e të folmeve të tjera të gegërishtes.

¹¹ B. Mehmetaj, *vep. cit.* f. 136.

¹² A. Xhuvani, E. Çabej, *vep. cit.* f. 178.

¹³ A. Xhuvani, E. Çabej, *vep. cit.* f. 178.

¹⁴ B. Mehmetaj, f. 137.

¹⁵ A. Xhuvani, E. Çabej, *vep. cit.* f. 180.

A. Xhuvani, E. Çabej, këtë parashtesë e nxjerr të burimit të shqipes si autoktone dhe të lashtë¹⁶.

Me këtë parashtesë janë formuar një numër i konsiderueshëm foljesh: *shfryj* (sh+fryj), *shfaros* (sh+faros), *shmath* (sh+math), *shmerzit*, *shkapi*, *shkrehi*, *i shlirë* etj., fjalë të formuara sipas modelit të fjalëformimit: sh + tF – F (shfryj).

Shko te Jazi i Rrypit, thirri Smajlin e Tafen, e bashk me ta shfryne jazin. *Mos u boni marak per nusen, n'koft merzit çmerzitet* sa ti vjen burri.

Pothuajse në të gjitha këto raste gjejmë aktive në leksik edhe variantet e tyre me parashtesën ç-, si: *çfryj*, *çfaros*, *çmath*, *çmerzi:t*, ç + tF – F (çfryj). Sikurse u pa me **c**-në në lidhje me **s**-, **z**- edhe **x**-, edhe për parashtesën ç- mund të thuhet se në gjuhën e sotme na del përpara më shumë si një variant dialektor, e shpeshherë ekspresiv, i sh-së, e cila mbizotëron në gjuhë në shumicën e fjalëve dhe në kushte të caktuara paraqitet edhe si *zh*- e si *xh*-¹⁷. Paraqitja e fjalëve me variantet e parashtesave *zh*- / *xh*- për të folmet e Rrafshit të Dukagjinit nuk është karakteristike, edhe nëse hasen, janë të kufizuara, si: *zhdjerg* – *xhdjerg*, *zhdep* – *xhdet* etj.

Përveç parashtesave të mësipërme, në këtë të folme përdoren edhe disa parashtesa të tjera, si:

s-: e cila u jep fjalëve kuptime mohore, *skamje*, (*kamje*), *skuth(kuth)*, *stif*.

shper-: *shperthekoj*, *shperdredhi*, *shpërlaj*, *shpërvjeli*, *shpërthej*.

k- / ka-: *kçyr* (çyr), *kaçep* (çep), *kaçub* (çubë), *kaçel*, (çel), *kadale* (dalë).

z-: *zguroj*, *zgu:r* (zbrazet), *zbardh*, *zdrir*, *zgati*, *zgjidhi*.

Parashtesat dhe shembujt që u trajtuan më sipër nuk i paraqesin të gjitha modelet e formimit të fjalëve me parashtesa në këto vise, janë një pjesë e tyre, të cilat gëzojnë status aktiv dhe përdoren më shpesh në të folur.

¹⁶ *Po aty*.

¹⁷ *Po aty*, f. 154.

BIBLIOGRAFI

- Ajeti, I. *Studime gjuhësore në fushë të shqipes*, III, IV, Prishtinë, 1985, 1989.
- Dizdari, T. *Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe*, Tiranë 2005.
- Gramatika e gjuhës shqipe*, I, II, ASHSH, Tiranë, 2002.
- Grup autorësh. *Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe*, I, III Tiranë, 1972.
- Halimi, M. *Kërkime dialektologjike*, Prishtinë, 1985.
- Hysa, E. *Formimi i emrave me ndajshesa në gjuhën shqipe*, Tiranë,
- Kostallari, A. “Vëzhgime mbi disa grupe fjalësh popullore të trojeve verilindore të shqipes”, në: *Studime mbi leksikun III*, Tiranë, 1989.
- Memisha, V. *Studime për fjalën shqipe I*, Tiranë, 2011.
- Pamja historike e ligjërimit shqip të Gjakovës, në fillim të shek. XIX*, Prishtinë, 1978.
- Sula, A. *Visare gjuhësore-kulturore nga Malësia e Gjakovës*, Tiranë, 2000, f. 51.
- Shkurtaç, Gj. “E folmja e Rranxave të Mbishkodrës”, *Dialektologjia shqiptare IV*, Tiranë, 1982.
- Thomai, J. *Leksiku dialektor e krahinor në shqipen e sotme*, Tiranë, 2001.
- Xhuvani, A. – Çabej, E. *Parashtesat e gjuhës shqipe*, “Studime gjuhësore III”, Prishtinë, 1987.

